

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XXXIX

Уређивачки одбор:

др *Даринка Горјан-Премк*, др *Ирена Грицак*, др *Милка Ивић*, др *Павле Ивић*,
др *Радослав Кайичић*, *Блаже Конески*, др *Тине Лофар*, др *Александар Младеновић*,
др *Асим Пецо*, др *Михајл Пешикан*, др *Живојин Сијанојчић*, др *Драго Ђујић*

Главни уредник
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1983

O NEKIM PITANJIMA U VEZI SA ANALIZOM GLAGOLA MORATI I MOĆI

Ovaj je rad pokušaj da se razmotre neki vidovi upotrebe modalnih glagola *morati* i *moći* koji se u srpskohrvatskom (i drugim indoevropskim jezicima) odnose na mogućnosti različite interpretacije rečenica kao što su

(1) *On mora da solidno radi.*

(2) *On može da dođe.*¹

Značenjska dvovrsnost o kojoj je riječ može se objasniti bez korištenja neke preciznije formalizacije i prostim produljivanjem, npr.

(1) (a) ... *kad ga toliko hvale.*

(b) ... *ako hoće da ga uzmu za stalnog.*

(2) (a) ... *svaki čas.*

(b) ... *niko nema ništa protiv.*

U rečenicama tipa (a), koje se interpretiraju epistemički, možemo reći da je značenje glagola *morati* „isticanje izvjesnosti onoga što se kazuje komplementizatorom”, a glagola *moći* „iskazivanje mogućnosti u odnosu na ostvarenje onoga što se kazuje komplementizatorom”. Slučajevi tipa (b) interpretiraju se deontički² i glagol *morati* ima svoje glavno značenje „činiti nešto iz nužde, biti prinuđen, prisiljen, primoran, obavezan (u)činiti ono što se kazuje kom-

¹ Primjer može glasiti i *On može doći*. O varijantnoj upotrebi infinitiva i zavisne rečenice sa veznikom *da* i prezentom, v. M. Ivić 1972.

² Riječi ‚epistemički’ i ‚deontički’ uzete su iz grčkog, prva u vezi sa riječi koja znači „znanje”, druga sa riječi koja znači „obavezan”. U tom smislu i epistemička i deontička logika koje su se razvile u novije vrijeme kao grane modalne logike bave se, prva logičkom strukturom tvrdnja kojima se izjavljuje ili implicira da je neka proposicija ili skup proposicija istinit, da se u njega vjeruje ili može vjerovati; druga proučavanjem problema obaveze i dopuštanja, kao i nužnosti i mogućnosti akcija koje vrše moralno odgovorni agensi (Lyons 1977, 793, 823; Logika 1977, 111–112).

Ovdje se ti termini upotrebljavaju uslovno, tj. u prvom slučaju, za rečenice tipa (a), radi se o tome koliko znamo o onom o čemu je riječ, koliko vjerujemo u ostvarenje, mogućnost ostvarenja, ostvarenosti određene radnje, u drugom, za rečenice tipa (b), to je postojanje obaveze, odnosno dopuštenja (mogućnosti) u odnosu na dopunsku radnju.

plementizatorom", a značenje glagola *moći* može se opisati ako kažemo da iskazuje „dozvolu, dopuštenje u odnosu na izvršenje onoga što se kazuje komplementizatorom”.

Analiza modalnosti o kojoj je ovdje riječ zasniva se na građi ekscerpiranoj za Rečnik SANU i Rečnik Matice srpske, kao i na primjerima iz Rječnika Jugoslavenske akademije, uz korištenje primjera koji se odnose na mogućnosti javljanja ovih glagola u svakodnevnom razgovornom jeziku.

O modalnim glagolima kao što su *morati* i *moći* u našim gramatikama i ostaloj lingvističkoj literaturi obično se govori u vezi sa problemima i mogućnostima alternativne komplementacije u vidu infinitiva odnosno konstrukcije sa veznikom *da* i prezentom odgovarajućeg glagola obilježenog licem i brojem upravnog glagola.³

Pitanje alternacije infinitiva i zavisne rečenice nameće se i u ovom izlaganju, međutim, rad je samo pokušaj da se okarakterizira spomenuta dvovrna upotreba i značenje ovih glagola.⁴

Dvosmislenost rečenica kao što su (1) i (2) dovodi se u vezu sa intuitivno očevidnom povezanošću pojmova nužnosti i obaveze relevantnih u semantičkoj analizi glagola *morati*, i pojmova mogućnosti i dozvole u semantičkoj analizi rečenica sa glagolom *moći* (Lyons 1977, 791).

Nužnost i mogućnost predstavljaju osnovne pojmove u tradicionalnoj modalnoj logici. Ti su pojmovi međusobno povezani negacijom na slijedeći način: ako je neka propozicija nužno istinita onda njena negacija ne može biti istinita, a ako je moguće da je neka propozicija istinita, onda njena negacija ne mora biti istinita. Npr.:

Ako je propozicija

	<i>Ivan je neženja</i>	nužno istinita,
njena negacija	<i>Ivan nije neženja</i>	ne može biti istinita;
a ako je propozicija	<i>Ivan je neženja</i>	moguće istinita,
njena negacija	<i>Ivan nije neženja</i>	ne mora biti istinita. ⁵

Raspravljajući u smislu kako dolazimo do toga da znamo ili vjerujemo da je neka propozicija nužno istinita ili da bi mogla biti istinita čine srž filozofskih kontroverzija u odnosu na analitičke i kontingentne istine.⁶ Mi tvrdimo

³ Maretić 1963, str. 651; BHŽ 1952, str. 234, 236; Belić 1969, str. 183; Stevanović 1974, str. 598–599, 762–764, 772; M. Ivić, *op. cit.*, posebno na str. 121–123, 125–126.

⁴ O nešto detaljnijoj analizi epistemičke upotrebe glagola *morati* uz iznošenje alternativnih značenja infinitiva prema finitnoj glagolskoj dopuni, v. T. Batistić, Naš jezik XXVII, 1983, rad u pripremi. Dvoznačnost u slučajevima zavisne finitne dopune za razliku od jednoznačnosti infinitiva u istom položaju navodi se u Batistić 1979, str. 91.

⁵ Ovaj odnos izražava se i pomoću dva modalna operatora: *N* označava operator nužnosti, *M* označava operator mogućnosti, negacija se označava kao \sim , jednakost se označava u vidu \equiv , *p* označava propoziciju (u gornjem slučaju to je *Ivan je neženja*), i odnos se prikazuje na slijedeći način:

$$Np \equiv \sim M \sim p \quad Mp \equiv \sim N \sim p \quad (\text{Lyons 1977, 787; Logika 1977, 109}).$$

Pojam logičke nužnosti nalazi svoju primjenu u deskriptivnoj semantici pošto u svakodnevnoj upotrebi jezika naši zaključci, sudovi ovise od našeg intuitivnog poimanja operacije logičke nužnosti.

⁶ O analitičkim i kontingentnim istinama v. Batistić 1980, str. 197.

ili pretpostavljamo da su neke propozicije stvarno istinite zato što znamo ili vjerujemo da moraju biti istinite, up.: *Mara sigurno provjerava sve primjere; Mora da Miloš radi na obradi bar pet sati dnevno.* To znanje, uvjerenost ili vjerovanje u činjeničnost onoga što iznosimo ugrađeno je u gramatičko-semantičkoj strukturi jezika, kao i jezička sredstva za prosuđivanje, zaključivanje o nužnoj ili mogućoj istinitosti propozicija kojima opisujemo stanja svijeta i sudimo o njima.

Rečenica *Ako je Ivan neženja on mora biti neoženjen* može se formalizirati na slijedeći način: nužno (N) (i) $\rightarrow \sim$ O (i), (ovdje N stoji za *neženja*, i za *Ivan*, O za *oženjen*, \sim označuje negaciju). To jest, ako kažemo *Ivan je neženja* prirodno mislimo, zaključujemo i *Ivan mora biti neoženjen* (pored *Ivan je neoženjen*, o čemu sada nije riječ) i lični glagolski oblik *mora* tu ima istu funkciju kao i modalni operator *nužno* u gornjoj formalizaciji. Drugim riječima ukoliko kažemo da *logički* zaključujemo da je . . . neženja neoženjen, možemo reći da glagol *morati* pri tome ima funkciju operatora logičke nužnosti. Ovakva sposobnost logičkog zaključivanja, izvođenja jedne rečenice iz druge ili drugih, parafraziranja jedne rečenice drugom ili drugim rečenicama dio je naše svakidašnje jezičke aktivnosti koja se zasniva na našem intuitivnom poimanju operacije logičke nužnosti (Lyons 1977, 789).

Ako uzmemo rečenicu

(3) *Ivan mora biti neoženjen*

različitim parafrazama možemo razlučiti njena značenja, bolje rečeno propozicijske sadržaje u vezi sa različitim smislom glagola *morati*. Jedno značenje može se predstaviti rečenicom „Zaključujem po nekim indicijama da je Ivan neoženjen” (slično objašnjenju rečenice (1a)), drugo „Ivan je prisiljen, obavezan da bude neoženjen”, tj. neki autoritet nameće mu takvo stanje kao prinudu (Lyons 1977, 791). Paralelno tome mnogoznačnost rečenice

(4) *Ivan može biti // da bude neoženjen*

objašnjava se u jednom slučaju parafrazom „Moguće je, čini mi se po nekim indicijama da je Ivan neoženjen”, (uz „Ivan je možda neoženjen”) i razlika od smisla rečenice (3) sastoji se u stepenu uvjerenosti u navedeno stanje stvari, tj. stepen uvjerenosti znatno je veći u slučaju rečenice sa glagolom *morati*. Drugi smisao može se parafrazirati u vidu „Ivanu je dopušteno da bude neoženjen”. Paralela sa značenjem glagola *morati* sada je u tome što ovdje umjesto značenja obaveze ili prinude postoji značenje dozvole, dopuštenja. Primjeri samo ilustriraju da je glagol *morati* u očevidnoj vezi sa pojmovima nužnosti i obaveze, glagol *moći* sa pojmovima mogućnosti i dopuštenja, značenja koja su utvrđena kao postojeća za odgovarajuće glagole u raznim jezicima.

U jezičkim ispitivanjima danas se koriste mogućnosti koje u ovom pogledu pruža modalna logika i može se napomenuti da su se logičari ranije skoro isključivo bavili modalnošću koja se danas naziva aletičkom,⁷ tj. nužnom i mogućom ili kontingentnom istinom propozicija, dok se u novije vrijeme razmatraju i druge dvije vrste nužnosti i mogućnosti, koje se mogu koristiti u analizi naših glagola, tj. epistemička i deontička nužnost i mogućnost.

⁷ Riječ „aletički” potiče od grčke riječi sa značenjem „istinit” (Lyons 1977, 791)

Kao što smo vidjeli, epistemička nužnost odnosno mogućnost u pitanju su u prvim interpretacijama rečenica (3) i (4), deontička nužnost, obaveznost u drugim njihovim interpretacijama.

Epistemička modalnost može u principu da bude bilo subjektivna, bilo objektivna. Iako treba istaknuti da ta dva značenja često nije moguće razgraničiti, što je lako uočljivo na jezičkom materijalu, podjela ima teoretskog značaja, pa se može ukratko ilustrirati. Značenje subjektivne epistemičke nužnosti u primjeru (3) *Ivan mora da je neoženjen* potvrđuje se parafrazom „Zaključujem po nekim indicijama da je Ivan neoženjen”, koja pokazuje da je u pitanju lični stav govornog lica. Pojam objektivne nužnosti zahtijeva drukčije objašnjenje. Pretpostavimo da je u pitanju utvrđivanje bračnog stanja 90 ljudi od kojih znamo da je 30 neoženjeno. Pretpostavimo da se utvrdilo bračno stanje svih oženjenih, a da se identificiralo i 29 neoženjenih osoba i jedino ostaje da se odredi Ivanov status — to se može učiniti rečenicom (3) u kojoj sada glagol *morati* ima značenje kao u aletički nužnim propozicijama, tj. ima značenje operatora logičke nužnosti (Lyons 1977, 797—798).

Kada je u pitanju svakodnevni jezik interpretacije u smislu subjektivne epistemičke modalnosti mnogo su običnije.

U rečenici (4) *Ivan može da bude neoženjen* lični stav govornog lica u odnosu na sadržaj dopunske propozicije „Ivan je neoženjen” pokazuje se ako dalje nastavi na primjer „a čini mi se i da jeste”, čime se potvrđuje da je u pitanju lično mišljenje bez potpunog uvjerenja u određeno stanje stvari.

Do ilustracije objektivne mogućnosti, vjerovatnoće koja se također može izraziti ovom rečenicom možemo doći ako ponovo zamislimo skup od 90 ljudi od kojih je jedan Ivan, a znamo da je 30 njih neoženjeno. Iako nam sad nije poznato ko je od njih oženjen, a ko nije, ipak možemo izreći gornju rečenicu iskazujući mogućnost da je Ivan neoženjen kao objektivnu činjenicu.

Primjeri o kojima je do sada bila riječ spadaju u pogledu sintaksičke strukture u izjavne rečenice koje uz upitne i jusivne (v. dalje) po tradicionalnoj podjeli čine tri glavne vrste rečenica (Lyons 1977, 788). Navedimo sada neke od gornjih primjera u vidu

(1) (c) *On solidno radi.*

(3) (c) *On je neoženjen.*

(4) (c) *On je neoženjen.*

Što se tiče primjera (2) *On može doći || da dođe* bilo u interpretaciji (a) ilustriranoj nastavkom „svaki čas”, bilo u interpretaciji (b) kad je produljen nastavkom „niko nema ništa protiv”, izgleda bar na prvi pogled da nema mogućnosti da se te rečenice svedu na neku minimalniju strukturu kao što je učinjeno u odnosu na gore navedene primjere. (Pokušaj da se ova pojava objasni na odgovarajući način prevazilazi okvire ovog rada.)

Iskazi (1c) *On solidno radi* i (3, 4c) *On je neoženjen* spadaju u izjavne rečenice u smislu da se njima nešto tvrdi, konstatira, opisuje, a uz to pripadaju podvrsti izjavnih rečenica koje se nazivaju kategoričkim tvrdnjama. To su u epistemičkom smislu rečenice bez modalnosti, u njima govorno lice ne iznosi neko uvjerenje u odnosu na istinitost sadržaja propozicije koju iskazuje.

Predstava će se otkazati, koja već i po svom futurskom obliku ima značenje predviđanja, predskazivanja, za razliku od tvrdnje *Predstava se otkazuje* ili *Predstava je otkazana*. Spomenuti iskazi sa glagolom *misliti* u raznim pozicijama nisu nužno sinonimični; dokaz za to predstavlja činjenica da se parentetička upotreba na koncu i u sredini iskaza odnosi samo na pozitivni vid glagola.

Ovoj upotrebi glagola *misliti* bliski su po subjektivnosti stava kojim obilježavaju iskaze u kojima se javljaju performativni glagoli koji se upotrebljavaju i parentetički: *Zatvori vrata, kažem ti*; *Doći ću na sastanak, obećavam* (iako je tu različit odnos u pogledu na činjeničnost u epistemičkom smislu). (Batistić 1980, 211—213). Na svaki način iskazi *Pada kiša, mislim* || *čini mi se* i *Mora da pada kiša* subjektivno su modalizirani, prvi u pogledu epistemičke mogućnosti, drugi u pogledu epistemičke nužnosti.

Razmatranje modalnosti u našoj lingvističkoj literaturi odnosi se skoro isključivo na subjektivnu modalnost, pri čemu se na osnovu izvjesnih činjenica može zaključiti da je ona u jeziku primarnija od objektivne modalnosti. Isto tako smatra se da je epistemička mogućnost osnovnija od nužnosti (Lyons 1977, 805), a te se postavke potvrđuju u podacima koje pruža naš jezik u pogledu upotrebe glagola *moći*, čije je osnovno značenje *mogućnost*, i glagola *morati*, čije je osnovno značenje *nužnost*, *obaveza*.

U vezi sa upotrebom ovih glagola treba spomenuti i priloge koji su im bliski po značenju, pošto se u istoj klauzuli (lat. *clausula*, engl. *clause*) uz glagol može javiti i prilog, i onda je važno da postoji kompatibilnost po značenju. Uz glagol *morati* može se tako naći prilog *sigurno*, pošto obje riječi izražavaju isti stepen modalnosti: *Sigurno mora da je izgubio kartu*, prema **Mora da je možda izgubio kartu*, gdje niži stepen uvjerenosti svojstven značenju priloga u odnosu na glagol čini iskaz neprihvatljivim. Na sličan način *Mogla je možda ostati da vidi predstavu* predstavlja harmoničnu, skladnu pa i prihvatljivu kombinaciju glagola *moći* i priloga *možda*. Prihvatljivost iskaza *Sigurno je mogla ostati da vidi predstavu* prema (?) *Mogla je sigurno ostati da vidi predstavu* tumači se time što je u prvom slučaju *moći* u dometu priloga *sigurno*.¹⁰ Iz tih razloga upotreba glagola *morati* uz prilog *valjda* u primjeru iz beletristike (1909. godine) daje u izvjesnoj mjeri utisak neharmoničnosti: *Mišo kaza hajducima da ih je valjda netko izdati morao* (J. Turić).

Pored toga po jezičkom materijalu izgleda da samo jedan od dva modalna izraza može izražavati subjektivnu epistemičku modalnost, kao i da izraz koji izražava subjektivnu modalnost ima veći domet od onog koji izražava objektivnu modalnost.

U vezi sa raznim mogućnostima subjektivnog epistemičkog modaliziranja iskaza mora se još spomenuti bar problem u vezi sa futuro. Budućnost se nužno odnosi na neko činjeničko stanje koje se samo može zamisliti, o budućnosti ne možemo znati ništa uistinu sigurno (izuzimajući 'svevremene istine'), u neka buduća stanja svijeta možemo samo vjerovati, striktno govoreći tvrdnja koja se odnosi na neki događaj u budućnosti, u kojoj se opisuje neko

¹⁰ O dometu priloga kao operatora i o značivosti reda riječi v. Batistić 1980, str. 207—208.

buduće stanje svijeta upravo je predviđanje, predskazivanje. Prema iskazima *Sutra može* || *mora padati kiša* koji pokazuju različite stepene ličnog ubjedenja, nemodalizirana tvrdnja *Sutra će padati kiša* sadrži veći stepen uvjerljivosti i mogao bi je izgovoriti meteorolog, ali ipak treba da se obistini. Epistemčki status prošle i buduće radnje, onoga što spada u prošlost i onoga što spada u budućnost različite su stvari.

U interpretaciji rečenice (1) prikazane u vidu (1b) *On mora da solidno radi, ako hoće da ga uzmu za stalnog* i rečenice (2) kao (2b) *On može da dođe, niko nema ništa protiv*, koje se uslovno nazivaju deontičkim, može se reći da glagol *morati* ima značenje obaveze, glagol *moći* dopuštanja, dozvole. Spomenuto je da se tumačenjem značenja obaveze bavi deontička logika kao grana modalne logike razmatrajući obaveznost ili dopuštenost radnja koje vrše moralno odgovorni agensi. U lingvističkim ispitivanjima preuzimaju se neki postupci koji doprinose preciznosti analize i ovdje se može sasvim sumarno navesti nešto o tome.

Ranije je iznesen odnos između nužne i moguće istinitosti, sada će se navesti odnos između pojmova obaveze i dopuštenja, koji se može ilustrirati primjerom:

- Ako Ivan nije obavezan da preda obradu,
 onda mu je dozvoljeno da ne preda obradu;
 a ako je Ivan obavezan da preda obradu,
 onda mu nije dozvoljeno da ne preda obradu.

Iskazano našim glagolima to glasi

- Ako Ivan ne mora predati obradu, onda on može da ne preda obradu;
 a ako Ivan mora predati obradu, onda on ne može da ne preda obradu.

Treba ukazati i na sličnosti i razlike koje postoje između slijedećih tipova rečenica:

(5) <i>Predaj obradu.</i>	(7) <i>Moraš predati obradu.</i>
(6) <i>Nemoj predati obradu.</i>	(8) <i>Ne moraš predati obradu.</i>
	(9) <i>Možeš predati obradu.</i>
	(10) <i>Ne možeš predati obradu.</i>

Za prve dvije rečenice kaže se da spadaju u jusivne rečenice i po glagolu u imperativu čine jednu od podvrsta direktiva. Po uobičajenoj gramatičkoj terminologiji s jedne strane govori se o tvrdnjama, pitanjima i zapovijestima koje možemo posmatrati kao iskaze određenog značenja i ilokucione snage, s druge prema njima imamo izjavne, upitne i imperativne rečenice sa karakterističnom gramatičkom strukturom. Korelativni pojmovi *zapovijest* i *imperativna rečenica* prema izrazima *tvrdnja* i *izjavna rečenica*, odnosno *pitanje* i *upitna rečenica* suviše usko obilježavaju pojmove o kojima se radi. Naziv *zapovijest* podrazumijeva imperativni oblik glagola, a jezik raspolaže raznim sredstvima kada se radi o upućivanju naloga adresatu sa ciljem da on nešto uradi, da postupi i sl. na određeni način. Tako se uzeo termin *direktiva* kojim se obuhvataju kao jedna podvrsta i zapovijesti u imperativu, zatim molbe, opomene, upozorenja, sugestije i dr., a kao termin paralelan izjavnim i upitnim rečenicama — jusivne rečenice (Lyons 1977, 748; Batistić 1980, 211—213).

Naziv imperativne rečenice unekoliko je i preuzak, imperativ označava glagolski način koji iako karakterističan za te rečenice ipak predstavlja samo jedan od vidova raznih glagolskih oblika koji se u njima javljaju.

Rečenice u drugoj grupi također se mogu izreći i prihvatiti kao direktive (npr. (7) „Imaš obavezu da predaš obradu“), ali ipak ujedno predstavljaju i tvrdnje (sa značenjem npr. „Ovim izjavljujem da si obavezan (od strane nekog autoriteta) da predaš obradu“ itd.) i mogu se nazvati deontičkim tvrdnjama.

Razlika između gornjih izravnih zapovijesti s jedne strane, i deontičkih tvrdnja s druge, objašnjava se na razne načine, što je omogućeno razrađenim metodološkim postupcima kojima se između ostalog raščlanjuje logička struktura rečenica.¹¹

Kada se pozitivnim zapovijestima u imperativu suprotstave negirane, npr. prema

Predajte obradu

Nemojte predati obradu

obično se kaže da negirana rečenica ima značenje zabrane, što vjerovatno može biti tačno u izvjesnim slučajevima. Gornja negirana rečenica, međutim, podsjeća — zbog svog značenja (tačnije i propozicijskog sadržaja i konteksta sa kojim se po njemu asocira) da se prije može raditi o savjetu (*dotjerajte je malo, ima mnogo propusta, neće biti zgodno . . .* bile su popratne riječi). U stvari tu nije moglo biti govora o zabrani — za sve vrste direktiva bitan je autoritet onog koji ih izdaje. U ovom slučaju takav autoritet moglo bi jedino imati neko lice koje je po društveno-službenom položaju u stanju da primijeni sankcije za neispravno urađen posao. Adresat je znao da takav autoritet ne postoji (ni u odnosu na govorno lice, ni općenito uzevši), pošto inače u prvom redu ne bi ni pokušao da preda tako urađen posao, i sad je postupio na način na koji se često postupi sa savjetima. Dodajmo da je i prozodijska i paralingvistička komponenta gornje navodne zabrane imala obilježja koja bi da se opisuju bila svojstvena određenoj podvrsti direktiva, a tu bi pored savjeta kao bliska po značenju bila nagovaranja, upozorenja, sugestije.

U slučaju direktiva s našim glagolima postoje i drugi odnosi. Kada se na primjer izdaje neka dozvola iskazana pomoću glagola *moći*, možemo smatrati da se ukida izvjesna zabrana (up. *Možete ući*), kao i da od strane adresata postoji želja, raspoloženje da izvrši radnju iskazanu dopunskim glagolom, u stvari govorno lice misli da mu daje mogućnost da uradi ono što adresat bilo želi, bilo smatra da mora uraditi. Takve direktive, shvaćene kao dozvole u

¹¹ J. Lyons je od logičara (R. M. Hare, *Meaning and Speech Acts*, Philosophical Review 79, 1970) za analizu izjavnih, upitnih i jusivnih rečenica prihvatio razlučivanje njihove logičke strukture na tri komponente. U najgrubljim crtama *frastik* obuhvata onaj dio rečenice koji je zajednički za odgovarajuću izjavnu, upitnu i jusivnu rečenicu, tj. njihov propozicijski sadržaj; *tropik* je u korelaciji sa onim govornim činom koji je karakterističan za rečenicu u smislu vrste kojoj pripada: za izjavne to je gramatička struktura tvrdnje, za jusivne neki jezici kao i naš imaju poseban glagolski način (isp. tvrdnju *Govoriš mi što si radio* prema nalogu *Govori mi što si radio*), odnosno slučaj proste inverzije za jedno od mogućih pitanja: *Govoriš li mi što si radio?*, itd.); (?) *nestik* (engleski *neustic*) prisutan je u rečenici svojstveno određenom govornom činu u odnosu na govorno lice, njim se izražava obavezivanje govornika za istinitost, poželjnost i dr. propozicijskog sadržaja iskazanog frastikom (Lyons 1977, 749–750).

širem smislu riječi, upućuju se na taj način onome za koga se podrazumijeva da u izvjesnom smislu želi da uradi ono što se iskazuje glagolskom dopunom. S druge strane imperativni nalog redovno se ne upućuje adresatu ako smatramo da bi on i bez toga uradio ono što mu se time nalaže. Međutim, u situaciji kada govornik zna da adresat želi da nešto sprovede, on može da mu imperativnom direktivom iskaže stvarnu dozvolu: *Otvorite prozor (ako želite)*. *Predajte obradu na kucanje* može u određenoj situaciji značiti isto što i *Možete predati obradu na kucanje*, bez ikakve oštine, možda grubosti, koju imperativ sadrži u sebi.

U nastojanju da se iznađe zadovoljavajući način za razlučivanje dvovrsnog značenja deontičkih tvrdnja, tj. mogućnosti da se interpretiraju bilo kao direktive (*Može ući slijedeći* u smislu *Neka uđe slijedeći*), bilo kao opis postojanja dopuštenja ili zabrane sa *moći*, odnosno obaveze ili poštede (v. dalje) sa *morati*, iznose se razna moguća rješenja, pri čemu izbija na površinu složenost pitanja od kojih su se ovdje tek neka spomenula.

Iskazima sa negiranim imperativom glagola *moći* ukida se dozvola: *Ne možeš ući*, i tako stvara zabrana, sa negiranim glagolom *morati* ukida se obaveza i tako stvara pošteda: *Ne morate predati do sutra* (tj. pošteda traje do sutradan). Problem negacije ne može se ovdje posebno razmatrati. Dodajmo samo da njen položaj na raznim mjestima u rečenici i u ovom slučaju daje razna značenja: *Ne možeš doći (uzalud navaljuješ)* u značenju zabrane, i *Možeš ne doći (ako ti se ne dolazi)*, sa značenjem poštede. Spomenimo uzgred i da za glagol *moći* Maretić u Rječniku Jugoslavenske akademije zapaža da u novijem jeziku ne postoji imperativ.¹²

Značenja o kojima je dosad bilo riječi predstavljaju samo jedan dio stvarnih značenja i odgovarajuće upotrebe ovih glagola. U izlaganju je rukovodila težnja da se pokažu da se neke novije mogućnosti u ovakvim analizama.

Koliko je u jeziku zamašan i složen problem modalnosti u odnosu na glagole pokazuju i dvije monografije o modalnim glagolima u engleskom objavljene 1978. i 1979. godine.¹³ Odgovarajuća oblast u našem jeziku obuhvatala bi pored glagola *morati* i *moći* bar još glagole *trebati*, *htjeti* i *smjeti*.

Po leksikografskoj obradi glagola *morati* i *moći* u Rječniku JA, Rečniku Matice srpske i Rečniku SANU (gdje će se ovi glagoli pojaviti u narednom XII, odnosno XIII tomu), zapaža se razgranatije značenje i šira upotreba glagola *moći*. Taj je glagol, za razliku od glagola *morati*, postojao i u staroslovenskom i od tada se kontinuirano upotrebljavao. *Morati* se po Maretiću javlja tek u XVI stoljeću, ali je još i u XVII slabo proširen.

Promatrajući dosta obimnu građu sa primjerima ovih glagola spomenuta veća rasprostranjenost i razuđenost značenja glagola *moći* u poređenju sa *morati* lako navodi na zaključak koji je već dosta poznat — razlog leži u onto-

¹² To jest, imperativ postoji u složenicama izvedenim od ovog glagola: *pomozi*. U odnosu na imperativ sličan slučaj postoji za glagol *namjeravati*, iako tu nema smetnje u obličkom pogledu; za oba glagola važno je odsustvo voljne komponente u značenju, a to se kod glagola *namjeravati*, čije je značenje u poređenju sa *moći* mnogo uže, odražava i u pogledu futurske upotrebe: **namjeravat ću* (Batistić 1979, 95).

¹³ Lars Hermerén, *On modality in English: a study of the semantics of the modals*. Lund 1978. Pp. 195. F. R. Palmer, *Modality and the English modals*. London 1979. Pp. 196.

loškim uslovima čovjekove situacije gdje je stalno u pitanju što ko može, kakve su mu mogućnosti u smislu sposobnosti za nešto, što mu je dopušteno, što drugima dopušta, itd. Otuda i velik broj javljanja sa negacijom, vrlo često isticanje odsustva mogućnosti za nešto. Pitanja su vrlo slabo zastupljena, ali to je ipak u vezi sa porijeklom materijala o kojem je riječ. Primjer iz starijeg jezika *More li se u poste jesti sir?* (A. Bačić, iz 1732. godine) odnosi se na želju da se dozna što je dozvoljeno. Primjer iz savremene situacije: *Mogu li odavde?*, pitanje djeteta od 4—5 godina upućeno majci sadržavalo je smisao da li mu dozvoljava da se na triciklu spusti nizbrdicom, ali je pomalo tražilo i njeno mišljenje da li će moći, biti u stanju da to izvede.

Drugi jedan primjer iz savremenog jezika *On sve može* ima značenje „njemu je sve dozvoljeno“, „neki ljudi dozvoljavaju mu da postupa u protivnosti sa priznatim normama“ i sl., ali uz to ipak, već prema situaciji i smisao „on je u mogućnosti, ima sposobnosti (?), uslova da postiže što drugi ne mogu, radi što drugi ne mogu raditi“ (makar zato što ne smiju, ne usuđuju se da to rade).

Posljednji slučajevi daju povoda da se istakne da uvijek nije moguće jasno razgraničenje između pojmova mogućnosti i dozvole, po čemu se naš jezik ne razlikuje od drugih koji su se u tom pravcu razmatrali. U preciznijim ispitivanjima očevidno je da u sintaksi i semantici postoje razna područja gdje nije moguća jasna, diskretna kategorizacija.

Oba ova glagola smatraju se glagolima nepotpunog značenja, ali imaju osobinu da se javljaju i bez iskazane glagolske dopune, koja je ipak značenjski prisutna. U slučaju *moći* to je najčešće glagol *učiniti* i neki njemu po značenju slični glagoli (u neposrednoj situaciji pitanje *Mogu li?* može podrazumijevati glagole vrlo raznolikog značenja). Up.: *Živiše po dopušćenju onoga ki sve može* (Ljetopis Popa Dukljanina, RJA). *Mnogo, veoma mnogo može ljubav* (A. Kalić, RJA). *Zeta je mnogo mogla na srpskom dvoru* (Đ. Daničić, RJA). *Što mu ja mogu, kad mu ne može vlada?* (S. M. Ljubiša, RJA). *Šta će biti — biće! Ništa vi tu ne možete, — nadvikivao ih je* (D. Čosić).

Drugi slučaj zajednički je za oba glagola, neizrečeni mogu biti glagoli *ići, poći*: *Rekao mi je tata, da ću s njim u susjeda Raška; ne mogu tamo neumivena* (S. M. Ljubiša, RJA). *Dne 17. prosinca moradnem po nekom poslu u Đakovo* (J. Jurković).

Ranije se govorilo o kvalifikaciji koja se ovim glagolima izražava u smislu vjerovatnoće, sigurnosti, izvjesnosti u odnosu na ono u čemu je riječ u glagolskoj dopuni. Tako su zanimljivi primjeri iste leksičko-gramatičke strukture rečenica sa oba glagola uz poznatu već razliku u intenzitetu: *Moglo ih je biti oko 30. Moralo ih je biti bar 50. Moglo joj je biti nešto više od 40 godina. Moralo mu je biti preko 50 godina. Mogao je imati preko 50 godina.*

Navedeni primjeri imaju nesumnjivo karakteristiku subjektivne procjene i spadaju u obično svakodnevno korištenje jezika. Pitanje se spominje u vezi sa epistemičkom modalnošću o kojoj je ranije bilo riječi.

Promatrajući malo obimniji jezički materijal lako se saglasiti da je subjektivna epistemička modalnost u jeziku primarna. Analiza koja bi se, međutim, tasnivala na savremenom stručno-naučnom tekstu mogla bi navesti i na raz-

ličiti zaključak, oblici poput *može se, moglo bi se, mogli bismo* i sl. tu su prilično česti, a njihova uloga kao da je u tome da se smanji subjektivnost izlaganja. Up.: *Može se danas bez pretjerivanja reći, da je Hašek stvorio . . . tip Švejka* (Lj. Jonke). Problem je osim toga u opreznosti, u tentativnom zaključivanju, jer vjerovatno materijal nije toliko ispitan da bi se mogli donijeti sasvim sigurni sudovi. Up.: *Ispod [křečnjaka] se naslagala . . . glina, koja može mediteranskome katu pripadati* (J. Žujović). *Prve četiri [pohvale knezu Lazaru] mogu pripadati devedesetim godinama XIV veka* (Dragutin Kostić). Supstitucijom oblika glagola *morati* daje se sadržaju rečenica mnogo više uvjerenosti, up.: . . . *glina, koja mora mediteranskome katu pripadati . . . ; . . . pohvale . . . moraju pripadati devedesetim godinama* (u pogledu drugog primjera i previše uvjerenosti, možda iz našeg intuitivnog uvjerenja da nije lako donositi tačne zaključke o takvoj materiji).

Bez ovih glagola imamo kategoričke tvrdnje: . . . *glina, koja mediteranskome katu pripada; . . . Pohvale pripadaju devedesetim godinama*.

Razmotrimo na koncu primjere sa glavnim (deontičkim) značenjem glagola *morati*, npr.: *U jedno vreme bismo gotovi da okrivimo učitelja, ali pop i Mitar ustadoše u njegovu odbranu, da moradosmo učutati* (S. Ranković). *Izide je žalost, ma ne za njim, van za dicom, što je ostaviti morade* (M. Ogrizović). *Boga mi moradijahu menjati ispražnjene zdele* (M. Šapčanin). *Na muke da vas stave mora da čutite* (S. Jakovljević). *Pretio je, vikao i kleo se da će, pre nego moradne napustiti kasabu, prikovati upornog hodžu na kapiju* (I. Anrdić).

Brisanjem glagola *morati* i ovdje dobijamo kategoričke tvrdnje:

. . . *ali . . . ustadoše u njegovu odbranu, da učutasmo.*

. . . *žalost . . . za dicom, što je ostavi.*

. . . *menjahu ispražnjene zdele.*

Na muke da vas stave čutite.

. . . *kleo se da će, pre nego napusti kasabu . . .*

U kategoričkim tvrdnjama u koje su se preobratile neke od gornjih rečenica izvršenost radnje postoji gdje god je postojala u izvornim rečenicama, tj. u slučaju prošlog vremena.¹⁴

U analizi ovog značenja treba imati u vidu ko prisiljava, obavezuje ili što prisiljava, obavezuje izvršioce navedenih radnja na njihovo vršenje do kojeg bez prinude ne bi ni došlo. Znajući u nekim slučajevima kontekst (u Ogrizovićevoj rečenici to je Hasan-aga), ili pak po samom tekstu vidimo da prinuda potiče bilo od ljudi, bilo od situacija, ali izvan ličnosti o kojima se radi. To ipak nije pravilo, i za neke primjere koje Maretić navodi pripisujući glagolu *morati* značenje „biti nagonjen, prinuđivan, usiljavan na što . . . nutarnjom nuždom”, kao što je npr. *Toliko vam moram na znanje dati* (RJA), odnosno zamijećeno u prolazu: *Moram da ti nešto kažem . . .* (majka šestogodišnjem dječaku), moglo bi se reći da je u pitanju unutarnja pobuda.

¹⁴ L. Kojen iznosi da se u slučaju glagola *morati*, čiju upotrebu ilustrira primjerom *Pavle mora da polaže ispit* (za „deontičku” interpretaciju) izgleda radi o rečeničnim operatorima. V. Kojen 1981, str. 81.

Izlaganje ovih značenja i upotrebe glagola *morati* i *moći* trebalo bi da se postavi u okvir mnogo šireg razmatranja modalnih glagola gdje bi se modalnost neizbježno posmatrala i u interakciji sa glagolskim vremenima.

Beograd

T. Batistić

SPISAK CITIRANIH RADOVA

- Batistić 1979: T. Batistić, *O aspektu vršenja, izvršenosti glagolske radnje dopunskih predikata obilježених вршиоцем управног глагола*, Južnoslovenski filolog XXXV, 65–97.
- Batistić 1980: T. Batistić, *O aspektima semantičke analize*, Naš jezik XXIV/4–5, 183–216.
- Belić 1969: A. Belić, *Istorija srpskohrvatskog jezika; Reči s konjugacijom*, knj. II, sv. 2, 183.
- Gramatika BHŽ: I. Brabec, M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1952.
- M. Ivić 1972: M. Ivić, *Problematika srpskohrvatskog infinitiva*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XV/2, 115–138.
- M. Ivić 1978: M. Ivić, *O srpskohrvatskim rečeničnim prilozima*, Južnoslovenski filolog XXXIV, 1–16.
- Karttunen 1972: Lauri Karttunen, *Possible and Must*, Syntax and Semantics 1, 1–20.
- Kojen 1981: L. Kojen, *O nekim glagolskim konstrukcijama u srpskohrvatskom*, Južnoslovenski filolog XXXIV, 55–89.
- Logika 1977: J. Allwood, L. Gunnar, Andersson, Ö. Dahl, *Logic in Linguistics*, Cambridge University Press 1977.
- Lyons 1977: J. Lyons, *Semantics 2*, Cambridge University Press 1977.
- Rečnik Matice srpske.
- Rečnik SANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Beograd.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija, Zagreb.
- Stevanović 1975: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik I*, Naučna knjiga, Beograd.
- Stevanović 1974: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna knjiga, Beograd.

S u m m a r y

T. Batistić

SOME PROBLEMS ABOUT THE ANALYSIS OF THE SERBO-CROATIAN VERBS „MORATI” AND „MOĆI”

The paper deals with the ambiguity of sentences containing the modal verbs *morati* ‚must’, ‚have to’ and *moći* ‚may’, ‚can’, ‚be able to’, that is the possibility of either an epistemic or a deontic interpretation in cases like (a) *On mora da solidno radi* ‚He must work well’ and (b) *On može da dođe* ‚He may come’. Their one meaning may be rendered unambiguous by the addition of . . . *kad ga toliko hvale* ‚since they praise him so much’ to the first, . . . *svaki čas* ‚any minute’ to the second sentence. It is accounted for in relation

to the notions of epistemic necessity and epistemic probability respectively. The other meaning which is disambiguated by the addition of . . . *ako želi da ga uzmu za stalnog* . . . if he wants them to give him a permanent position' to the first, . . . *niko nema ništa protiv* . . . nobody has anything against it' to the second sentence is called deontic because of its connection with the sense of obligation and permission respectively.

The epistemic use of these verbs has to be elaborated in respect to the possible co-occurrence of adverbs meaning different degrees of certainty: *Mogao je možda zaboraviti da imamo sastanak* 'He might have possibly forgotten we had a meeting', but **Mogao je sigurno zaboraviti . . .** 'He might have certainly forgotten . . .' (though *Sigurno da je mogao zaboraviti . . .*, 'Certainly he might have forgotten . . .') etc.

Their epistemic meaning in the everyday use of language is mostly subjective, i. e. the speaker modalizes his utterances qualifying his commitment to the certainty or probability of what he is saying. *Mora da je u sobi* 'He must be in his room' expresses a high degree of certainty but not the assurance of the categorical assertion *On je u sobi* 'He is in his room'.

The deontic use of these verbs is accounted for in relation to the jussive sentences, that is *Predaj rad* 'Hand the paper', versus *Moraš predati rad* 'You must hand the paper' and *Možeš predati rad* 'You can hand the paper'.

There are many other problems in respect to the meaning and use of these verbs and a more thorough analysis of modality can be considered only in interaction with tense.